

УДК 327(729.1):338.48-42(100)

МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ РЕСПУБЛІКИ КУБИ

INTERNATIONAL TOURISM IN FOREIGN POLICY STRATEGY OF THE REPUBLIC OF CUBA

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТУРИЗМ ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ РЕСПУБЛИКИ КУБА

Парфіненко А. Ю.

Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. E-mail: parfinenko@karazin.ua

Parfinenko A. Y.

Ph.D in history, dozent, V. N. Karazin Kharkiv National University, Head of the Department of Tourism Business. E-mail: parfinenko@karazin.ua

Парфіненко А. Ю.

Кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедры туристического бизнеса Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. E-mail: parfinenko@karazin.ua

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню ролі міжнародного туризму у формуванні пріоритетів зовнішньополітичної взаємодії Республіки Куба. Здійснено ретроспективний аналіз динаміки та просторової структури туристичних потоків в країну в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., виявлено значні коливання часового ряду та встановлено їх кореляцію зі змінами зовнішньополітичної стратегії Куби.*

Встановлено, що протягом дії американського ембарго проти Куби США не вдалося ізолювати країну від глобальної мережі туристичних потоків з відповідними економічними та геополітичними впливами. Констатовано, що туристичний чинник сприяв як впровадженню елементів ринкової економіки, так і збереженню режиму Кастро, вплинув на трансформацію соціально-економічної структури кубинського суспільства, змусив Гавану активізувати зовнішньополітичні контакти зі США.

Охарактеризовано нинішній етап зовнішньополітичної взаємодії Куби зі США, що позначився лібералізацією економічного життя та черговим помітним сплеском туристичних візитів в країну. Розкрито конструктивну роль туризму на Кубі як практики соціальної взаємодії, що сприяє відновленню довіри між народами навіть мимоволі політичної позиції кожної зі сторін. Ця об'єктивно існуюча реальність відкриває простір для повної відміни ембарго та поглиблення діалогу зі США.

Стверджується, що міжнародний туризм на Кубі відіграв дієву роль в трансформації зовнішньополітичного вектору держави, став важливим компонентом практики глобалізації, що сприяло підтримці зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних зв'язків. Робиться висновок, що в умовах глобалізації наведене зростання ваги міжнародного туризму в вирішенні питань світової політики є тривалим трендом, пов'язаним з розширенням кола недержавних суб'єктів міжнародних відносин.

Ключові слова: *Куба, зовнішня політика, американо-кубинські відносини, ембарго, міжнародний туризм, туристичні потоки.*

Abstract. *The article investigates the role of international tourism in formation of the foreign policy interaction priorities of the Republic of Cuba. The author has carried out retrospective analysis of the dynamics and spatial structure of tourist flow into the country in the second half of the XX – early XXI century as well as has found significant variations in the time series and defined their correlation with changes in the foreign policy strategy of Cuba.*

It has been established that during the term of the US embargo against Cuba, the United States failed to isolate the country from the global network of tourist flows with relevant economic and geopolitical impact. The author has established that the tourist factor contributed both to the introduction of market economy elements and the preservation of the Castro regime, influenced the transformation of the socio-economic structure of Cuban society and forced Havana to intensify foreign policy contacts with the USA.

The paper characterizes the current phase of foreign policy interaction of Cuba with the USA, which has marked the liberalization of economic life and another notable surge of tourist visits to the country. The article reveals the constructive role of tourism in Cuba as the practice of social interaction that helps to restore trust between peoples even despite the political position of each party. This objectively existing reality opens space for the complete abolition of embargo and deepening dialogue with the USA.

The author claims that international tourism in Cuba has played an effective role in the transformation of state foreign policy vector, has become an important component of globalization practice that contributed to the support of foreign economic and foreign policy relations. It has been concluded that in the context of globalization the given growing impact of international tourism in the resolution of world politics issues is an enduring trend associated with the expansion of non-state international entities range.

Key words: *Cuba, foreign policy, US-Cuba relations, embargo, international tourism, tourist flows.*

Аннотация. *Статья посвящена исследованию роли международного туризма в формировании приоритетов внешнеполитического взаимодействия Республики Куба. Осуществлен ретроспективный анализ динамики и пространственной структуры туристических потоков в страну во второй половине XX – начале XXI вв., выявлены значительные колебания временного ряда и установлена их корреляция с изменениями внешнеполитической стратегии Кубы.*

Установлено, что в течение действия американского эмбарго против Кубы США не удалось изолировать страну от глобальной сети туристических потоков с соответствующими экономическими и геополитическими влияниями. Констатировано, что туристический фактор способствовал как внедрению элементов рыночной экономики, так и сохранению режима Кастро, повлиял на трансформацию социально-экономической структуры кубинского общества, заставил Гавану активизировать внешнеполитические контакты с США.

Охарактеризован нынешний этап внешнеполитического взаимодействия Кубы с США, что сопровождается либерализацией экономической жизни и очередным заметным всплеском туристических визитов в страну. Раскрыта конструктивная роль туризма на Кубе как практики социального взаимодействия, способствующей восстановлению доверия между народами даже вопреки политической позиции каждой из сторон. Эта объективно существующая реальность открывает простор для полной отмены эмбарго и углубления диалога со США.

Утверждается, что международный туризм на Кубе оказал эффективное влияние на трансформацию внешнеполитического вектора государства, стал важным компонен-

том практики глобалізації, способствующим поддержке внешнеэкономических и внешнеполитических связей. Делается вывод, что в условиях глобализации приведенный пример возрастания роли туризма в решении вопросов мировой политики является отражением длительного тренда, связанного с расширением круга негосударственных субъектов международных отношений.

Ключевые слова: Куба, внешняя политика, американо-кубинские отношения, эмбарго, международный туризм, туристические потоки.

Постановка проблеми. Міжнародний туризм є основним чинником соціально-економічного розвитку багатьох острівних країн Карибського басейну. Куба серед них вирізняється не тільки як одна з провідних туристичних дестинацій регіону, а й особливостями функціонування сфери туризму, якій довелося відіграти особливо роль в історії протистояння соціалізму та капіталізму, що розгорнулося навколо цієї острівної держави.

Варто зазначити, що у світовій політичній практиці туризм неодноразово використовувався як інструмент політико-економічних трансформацій. Бойкотування країн з небажаними політичними режимами, чимраз зростаючі терористичні атаки на світові туристичні центри, активне використання туризму як засобу впливу публічної дипломатії та ін. – усе це стало поширеною практикою сучасної світової політики. Глобально-політичні виміри туризму яскраво простежуються й на тлі понад півстолітнього американо-кубинського конфлікту. Втім, зазначена тема не отримала належного висвітлення у вітчизняній науковій літературі.

У нинішній геополітичній ситуації, що позначилася відновленням протягом 2014-2016 рр. американо-кубинських дипломатичних відносин та частковим послабленням санкційного режиму [3], який Білий дім запровадив по відношенню до Куби ще 1960 р., розвиток туристичної сфери «Острову Свободи» набув вибухового характеру та став провідником ринкових перетворень. Чимраз зростаючі туристичні візити зі США безпосередньо сприяють подальшій лібералізації взаємин і можуть привести до повного зняття обмежень на поїздки між обома країнами. Зважаючи на це, дослідження ролі міжнародного туризму як недержавного суб'єкта міжнародних відносин у змінах зовнішньополітичних пріоритетів Республіки Куби набуває особливо важливого значення.

Мета статті – з'ясування ролі міжнародного туризму в трансформації зовнішньополітичного вектору розвитку Республіки Куби, у тому числі, розкриття впливу туризму на впровадження ринкових перетворень в країні та покращення американо-кубинських відносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій літературі Куба неодноразово привертала увагу дослідників здебільшого у контексті Карибської кризи або американо-кубинського протистояння. В українському міжнародно-політичному дискурсі особливості суспільно-політичного розвитку Куби розкрито у фундаментальних країнознавчих виданнях В. І. Головченко [1], колективній праці за редакцією М. С. Дорошко [4], книзі Т. В. Орлової [6]. Серед відносно новітніх монографічних видань вирізняється праця Ю. О. Седляр (2013), у якій, окрім іншого, висвітлено американську політику економічного бойкоту Куби [7]. Значний інтерес являє ґрунтовна наукова розвідка П. М. Ігнатєва (2015), присвячена розвитку Куби після закінчення «холодної війни» [2], де підкреслюється роль туризму в економічному виживанні країни після розпаду СРСР.

У контексті даного дослідження заслуговують на увагу публікація Ч. Джаявардени (С. Jayawardene, 2003), де охарактеризовано основні етапи розвитку туризму на Кубі в кон-

тексті політичних подій та впливу на економіку країни [12]. У публікації Ф. Сіксто (F. Eduardo Sixto, 2006) підкреслюється відверто деструктивна роль туризму у фінансуванні диктатури Ф. Кастро [18]. Можливості туризму в відновленні довіри між народами США та Куби висвітлено у роботі С. Хрущева, Т. Хенторна та М. ЛаТура (Sergei Khrushchev, Tony L. Henthorne, and Michael S. LaTour, 2007) [13]. Цікаві висновки щодо ролі туризму в економічному розвитку та збереженні соціалізму на Кубі містяться у публікації Г. Тейлор та Л. Макгліна (Henry Louis Taylor Jr., and Linda McGlynn, 2009) [19]. Розділ монографії Т. Хінча (Hinch Tom, 2011) присвячений з'ясуванню ролі туризму в історії американо-кубинських політичних відносин [11]. Політико-економічна складова кубинського туризму розкривається у праці Р. Родрігез та Е. Марсель (Rivera Rodriguez, Elba Marcell, 2011) [17]. На цьому тлі нинішнє зближення США та Куби, що позначилося першим за останні майже 90 років візитом глави Білого дому на «Острів свободи» та спрощенням туристичних поїздок, потребує додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2016 р., внаслідок послаблення санаційного режиму, Куба потрапила до переліку найперспективніших туристичних напрямків світу, здатних вплинути на трансформацію геопросторової структури туристичних потоків в Карибському регіоні. Втім, як затребувана туристична дестинація країна сформувалася ще на початку ХХ ст. [14].

Довготривале іспанське панування (з XV ст. Куба була власністю Іспанської корони) і боротьба за незалежність вплинули як на сировинний, відсталый характер кубинської економіки, так і на революційний характер кубинського народу. З отриманням незалежності у 1902 р. Куба потрапила під вплив США, які своїм втручанням у кубинську війну за незалежність поставили остаточну крапку в розгром іспанських військ на Кубі. Подальші майже 60 років Куба розвивається під економічним та політичним впливом, а фактично протекторатом США.

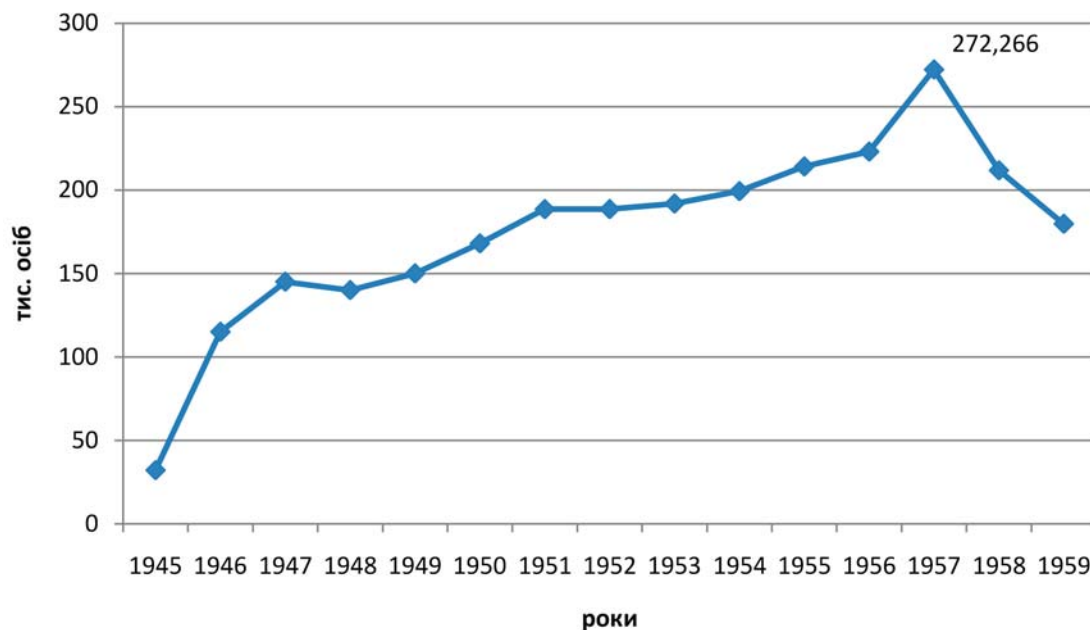
Туристична залежність як чинник соціальної нерівності та формування антиамериканських настроїв

Колоніальне минуле негативно вплинуло на економічний розвиток Куби. Іспанський уряд відмінив рабство на острові тільки у 1886 р., тоді як у США воно було скасовано ще 1865 р. Куба відчувала значну залежність від імпорту більшості товарів та продуктів харчування, відсутність іноземних інвестицій. Виборовши незалежність, країна отримала важкий колоніальний спадок в економіці, у якому була відсутня конкурентна промисловість, а єдиними статтями експорту були тютюн та цукор, що було використано новою метрополією. Кубинська економіка була монополізована американськими підприємствами. Притоку та гарантії інвестицій на острів сприяла так звана «поправка Платта», прийнята конгресом США у 1901 р. [17, р. 61]. Цей документ закріпив залежність країни від Вашингтону та надав США право на інтервенцію та організацію морських баз на острові. В таких умовах рекреаційно-туристичний потенціал Куби став перспективним сектором спрямування американських інвестицій.

Природні та історико-культурні ресурси острову та його економіко-географічне положення зумовили перетворення туризму на провідну галузь економіки у міжвоєнний період. За словами Ч. Джаявардени, напередодні Другої світової війни на частку Куби припадало від 40% до 60% всього туристичного потоку країн Карибського басейну [12, р. 52]. Із запровадженням у США так званого «сухого закону» (1920-1933) Куба стає справжнім центром розважального туризму із відповідними романтичними та споживацькими конотаціями: теплий пляжний відпочинок, веселощі, споживання рому, розквіт проституції та азартних ігор. Динаміка туристичних прибуттів на острів знижується лише у роки Великої депресії та Другої світової війни.

У повоєнні роки кубинська економіка, що не зазнала істотних втрат порівняно з іншими країнами, була привабливою для інвестицій і розвивалася швидкими темпами [12, р. 52]. В роботі Р. Родрігез та Е. Марсель 1952-1958 рр. називаються «золотою ерою» [17, р. 64] кубинського туризму, що припадає на час правління військового диктатора Ф. Батисти. Повернувшись до влади внаслідок військового перевороту, Ф. Батиста відкрив шлях до значних американських грошових надходжень, у тому числі, у туристичну галузь. У зазначений час Гавана перетворилася на столицю ігрного бізнесу Латинської Америки, «латиноамериканський Лас-Вегас». Американська мафія фактично контролювала туристичну індустрію Куби – готельний бізнес, азартні ігри, а також наркотики та проституцію [17; 18; 19].

Напередодні революції туристична галузь стала основним джерелом валютних надходжень та зайнятості кубинського населення. Протягом 1948-1957 рр. кількість туристичних прибуттів на Кубу зросла на 94%, в'їзний туристичний потік досяг максимальних значень у 1957 р. і становив 272 тис. осіб (рис. 1). При цьому в географічній структурі в'їзного турпотоків 86% припадало на громадян Америки [12, р. 53]. Запальна кубинська музика, ром та сигари користувалися нечуваною популярністю у США. Найкращі американські виконавці, серед яких Френк Сінатра та Марлен Дітріх, виступали в нічних клубах Гавани.

Рис. 1. Динаміка міжнародних туристичних прибуттів на Кубу напередодні революції, 1945-1959 рр.
Джерело: авторська розробка за матеріалами [12].

Незважаючи на успіхи у розвитку туристичної галузі, «туризм та цукор наповнили соціальний ландшафт Гавани стражданнями та біллю» [19, р. 1]. Станом на 1958 р. в місті нараховувалося близько 5 тис. жебраків, багато з яких були жінки з дітьми. В суспільстві набула поширення злочинність, особливо серед неповнолітніх [19, р. 1]. Зайнятість місцевих мешканців у готельному та розважальному бізнесі продукувала поширення некваліфікованої праці, девіантних форм поведінки, а також поляризацію інтересів різних груп населення. Зокрема, нерівні можливості для працевлаштування для афро-кубинців та білого населення острова.

Гене́за кубинської революції була зумовлена, у тому числі, наближеністю президента Ф. Батисти до членів американської мафії – Меєра Ланскі, Чарльза Лучано, Санто Таффіканте. Так, будівництво чергового фешенебельного готелю «Рив'єра», який зводився пе-

реступним синдикатом Меєра Ланскі, частково фінансувалося кубинським урядом, на що було витрачено 14 млн. дол. На тлі масового безробіття, що у 1958 р. сягнуло 40%, та зубожіння населення, будівництво викликало невдоволення кубинців [9, р. 69].

У 1959 р., після приходу до влади Фіделя Кастро, уряд націоналізував основні галузі промисловості та провідні готелі країни. Фідель, як протягом вже майже 60 років називають кубинці свого ватажка, рішуче покінчив з азартними іграми, проституцією та незаконним оборотом наркотиків, що перетворили його країну на «вертеп гедонізму». Серед першочергових заходів Ф. Кастро було створення Департаменту пляжів для людей. Тоді ж було засновано Національний туристичний інститут, покликаний розвивати внутрішній туризм та допомагати людям отримати знання про їх власну країну (показово, що очільником нової структури став сам Ф. Кастро) [19, р. 2].

Не зважаючи на те, що революційний уряд сприймав туризм як форму капіталістичної експлуатації, джерело соціальної нерівності та расизму, Ф. Кастро на перших порах, як показав у своїй роботі Ч. Джаявардена, не покидав надію перетворити острів на «найкращий та найважливіший туристичний центр світу» [12, р. 53-54]. Однак масштабна націоналізація американських підприємств та зближення з Радянським Союзом відвернули симпатію міжнародної спільноти (передусім США) від кубинських революціонерів, на яких попервах покладали великі надії у справі демократизації та покращення життя в країні. У відповідь на подальшу радикалізацію революції (всього у декілька етапів було націоналізовано майно близько 6 тис. американських громадян та підприємств), фактично надання їй соціалістичного спрямування, за участю або підтримки США було організовано низку диверсій з метою повалення революційного уряду. Оскільки такі дії не мали успіху, то на кінець 1960 р. США повністю припинили торгівлю з Кубою та застосували проти неї економічну блокаду, відмовившись постачати нафту та закупати цукор.

Допомога «Острову свободи» була надана соціалістичними країнами, передусім СРСР, який був зацікавлений у створенні свого форпосту у Західній півкулі. 2 січня 1961 р. США розірвали дипломатичні стосунки з Кубою. Як наслідок, в подальші роки Куба стає доволі небезпечним місцем, де існувала загроза прямого військового зіткнення із застосуванням ядерної зброї двох наддержав – СРСР та США. У надзвичайно напруженій міжнародно-політичній ситуації, у якій опинилася Куба в 1960-х рр., Ф. Кастро швидко втратив ентузіазм з приводу можливостей розвитку міжнародного туризму.

У подальші десятиліття розвиток туризму на Кубі був унеможливлений економічною блокадою та дипломатичною ізоляцією країни з боку США. Протягом 1961-1962 рр. формується нормативна база політики ембарго [7, с. 323], що виключала експортно-імпортні операції з Кубою, американським громадянам було заборонено здійснювати поїздки на Кубу. З ухваленням у 1962 р. Конгресом «Акту про іноземну допомогу», санкції набули екстериторіального характеру, що дозволило США відмовляти у допомозі країнам, які у будь-якій формі підтримують кубинський уряд. Згодом обмеження торкнулися фінансової діяльності кампаній, судна яких заходили у кубинські порти [7, с. 324].

Здійснювані Фіделем соціалістичні перетворення мали глобальні політико-економічні наслідки для кубинської економіки та суспільства, перетворили колишню «перлину Карибського моря» на напівзакриту країну, зумовивши аберрантну залежність від СРСР і радянського блоку. Протягом 1960-х – першої половини 1970-х рр. в'їзний туристичний потік на Кубу падає до рекордно низьких значень – близько 3-4 тис. осіб, більша частина яких були вихідцями з країн соціалістичного табору [11, р. 99]. Така ситуація була протиприродною для Куби як з точки зору рекреаційного потенціалу, так і виходячи з особливостей економіко-географічного положення. Адже саме США були географічно та історично зумовленим партнером Куби, будучи основним постачальником торгівельних від-

носин, фінансової допомоги, прямих інвестицій та технологій. У даному випадку революція і спричинені нею зміни у зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній стратегії Куби були у значній мірі, як зазначають Л. Тернер та Дж. Еш, «відповіддю на американський імперіалізм» в економіці країни. При цьому частина народної підтримки боротьби проти Ф. Батисти, продовжують автори, була зумовлена «відразою від ексцесів індустрії туризму – цієї найновішої, набагато більш темної форми імперіалізму» [20, с. 103]. Очевидно, що зазначена відраза від «ексцесів туризму» набула на Кубі, яка наприкінці 1950-х рр. перетворилася на центр туристичного тяжіння громадян США, відверто антиамериканського характеру та суттєво вплинула на модифікацію зовнішньополітичного курсу.

«Туристична революція»: динаміка та перспективи зовнішньополітичної взаємодії

Не зважаючи на те, що туристичне відродження Куби зазвичай пов'язується із розпадом Радянського Союзу, прагнення відновити свою частку туристичного ринку, перетворити туризм на драйвер економічного росту спостерігається вже в середині 1970-х рр. [12, р. 54]. Намагання уряду повернути міжнародний туристичний потік були зумовлені незадовільним станом економіки країни, що відчувала залежність від експорту цукру і дефіцит валютних надходжень. В свою чергу ці спроби зустрічали опір американської адміністрації, яка через політику ембарго послідовно блокувала валютні надходження, у тому числі, пов'язані із туризмом [13, р. 403]. В умовах, коли військове втручання унеможлиблювалося загрозою відплати зі сторони радянського блоку, економічні санкції повинні були похитнути режим Ф. Кастро зсередини та якомога підвищити вартість утримання СРСР свого сателіта [11, р. 102]. Однак, це не завадило розпочати будівництво готелів та представити Кубу як відносно безпечне (після закінчення революції та Карібської кризи) та привабливе місце відпочинку на нових туристичних ринках. Окрім країн соціалістичного табору, таким ринком стала Канада, де були запропоновані пакетні тури, поширені згодом на європейський та південноамериканський регіони. Як наслідок, протягом 1970-1980-х рр. спостерігається стрімке збільшення в'їзного туристичного потоку на Кубу (рис. 2), кількість міжнародних туристів у 1989 р. зростає до 300 тис. чол. [12, р. 55].

Рис. 2. Динаміка міжнародних туристичних прибуттів на Кубу, 1945-2015 роки.

Джерело: авторська розробка за матеріалами [11; 12; 18; 26].

Крах світової соціалістичної системи на чолі з СРСР мав нищівні наслідки для кубинської економіки, яка значною мірою залежала від матеріальної допомоги Москви. Обсяг зовнішньої торгівлі, 85% якої було орієнтовано на Радянський Союз та країни Східного блоку, скоротився в 3 рази, зростання дефіциту бюджету сягнуло 30% ВВП, шаленими темпами зростала інфляція [6, с. 361].

Для подолання кризи у 1991 р. Ф. Кастро було ініційовано п'ятирічний «Особливий період у мирний час» – програму заходів з нормування та розподілу ресурсів, що передбачала режим жорсткої економії та пріоритетний розвиток прибуткових галузей господарства, серед яких основною стала туристична сфера. Це супроводжувалося лібералізацією фінансово-економічного життя та запровадженням окремих елементів ринкової економіки: легалізовано обіг долара, створено сприятливі умови для іноземних інвестицій, громадянам дозволено займатися приватним підприємництвом, дозволено прийом грошових переказів від чисельної кубинської діаспори зі США тощо.

Часткові ринкові перетворення позитивно вплинули на активізацію туристичного сектору Куби, який на відміну від 1980-х рр. став не просто додатковим джерелом валютних надходжень на тлі масштабної економічної підтримки з боку комуністичних країн, а стратегічним пріоритетом, що забезпечив фактичне «виживання» [11, р. 100] країни.

Інновації в туристичній політиці Куби полягали у пріоритетному розвитку готельної інфраструктури. Для цього кубинський уряд започаткував створення спільних підприємств з іноземними інвесторами Канади, Іспанії, Німеччини, Південної Америки, які вклали кошти у будівництво нових об'єктів готельного господарства. При цьому контрольний пакет акцій нових підприємств залишався за державою. В результаті, протягом 1990-2000 рр., кількість готельних номерів вдалося подвоїти з 18,565 до 37,178 од. [19, р. 2]. У 1994 р. на Кубі було створено Міністерство туризму, а Національний інститут туризму (INTUR) відкрив свої офіси в Аргентині, Канаді, Франції, Німеччині, Італії, Мексиці та Іспанії [12, р. 54]. Внаслідок цілеспрямованого розвитку туристичного сектору економіки вже до 1993 р. Куба отримала понад 600 тис. міжнародних туристичних прибуттів, що у двічі перевищувало показники 1989 р. Прибутки від міжнародного туризму сягнули у 1995 р. 1 млрд. [17, р. 74], а у 2000 р. дорівнювали 1,756 млрд. дол. США (рис. 3) [26].

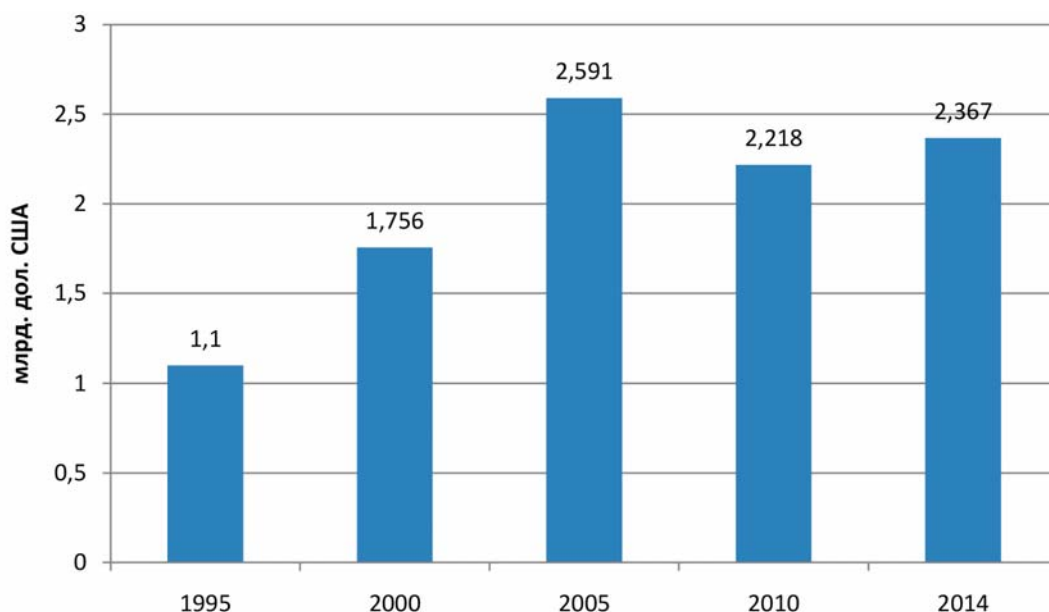

Рис. 3. Динаміка доходів Куби від міжнародних туристичних прибуттів, 1995-2014 рр.

Джерело: авторська розробка за матеріалами [17; 26].

Туристифікація економіки Куби супроводжувалася відлунням «ексцесів туризму», що мали місце в країні до революції 1959 р., передусім, видимим збільшенням проституції та різючими соціальними контрастами між рівнем життя населення. Як зазначають Г. Тейлор та Л. Макглітт, створення туристичної інфраструктури у поєднанні з припливом туристів представляло «лобову атаку» [19, р. 6] на кубинську культуру. Міжнародні туристичні потоки сприяли укоріненню споживацьких настроїв та спричинили асиметрію соціально-економічної структури кубинського суспільства. Вибуховий розвиток туристичної індустрії та поява можливостей для самозайнятості населення у сфері обслуговування створили умови для формування нових соціально-економічних груп прямо або опосередковано задіяних у даній галузі. Робота, пов'язана з туристичним обслуговуванням, зокрема, в готелях, ресторанах, музеях, сувенірних лавках, розважальних центрах, нічних клубах, аеропортах тощо відкривала доступ до долара і була доволі бажаною на відміну від роботи в державному секторі. Особи, які контактували з туристами, мали значні фінансові переваги як над кваліфікованими працівниками, так і над промисловими та сільськогосподарськими робочими, які працювали на державних підприємствах. Це суттєво послабило ретельно створювані умови зрівняльного розподілу доходів. До 1997 р. у сфері туризму прямо або опосередковано були задіяні приблизно 130 тис. кубинців, станом на 2007 р. кількість робочих місць збільшилася до 587 тис., що становило 11% від загальної чисельності працюючого населення [19, р. 4].

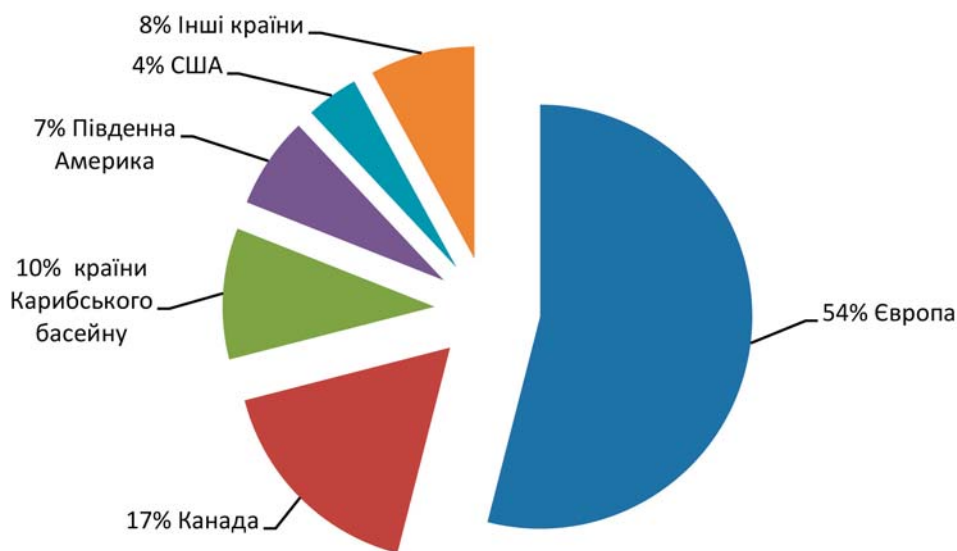
За словами М. Еспіно (М. D. Espino), уряд усвідомлював небезпеку, що надходила від туристичної галузі, вдаючись до захисту революційних ідеалів та населення країни від «туристичного вірусу» [9, р. 362]. Політика правлячої комуністичної партії зводилася до обмеження туризму курортними анклавами і заборони контактів між кубинцями та іноземними відвідувачами, що запроваджувалося з метою «імунізації кубинського суспільства від зла міжнародного туризму» [19, р. 5]. Одночасно це дозволяло убезпечити туристів від можливих злочинів. В народі такого роду обмежувальні заходи отримали назву «туристичного апартеїду». Не зважаючи на те, що державна політика ізоляції кубинців від міжнародного туризму, в цілому, не мала успіху [19, р. 5], оскільки чисельні формальні та неформальні соціальні комунікації існували будь що, переслідування і арешти місцевого населення стануть помітним явищем суспільно життя країни. Остаточна політика обмеження буде скасована лише урядом Рауля Кастро у березні 2008 р. [23].

Розвиток міжнародного туризму на Кубі супроводжувався не тільки вражаючим поглибленням соціальних контрастів як всередині кубинського суспільства, так і між місцевим населенням та туристами. Прикметною рисою цього процесу стали руйнація комуністичних ідеалів та утвердження гібридної (між вільним ринком та соціальними структурами) економіки, яка не могла задовольнити зростаючі потреби населення та викликала напругу в суспільстві. Втім, головний парадокс економіки туризму полягав у консервації соціалізму за допомогою ринкового за визначення явища, яким є туризм. Як влучно зазначив з цього приводу Брендан Долан (Brendan C. Dolan), «раптово долари, і усе що приходить з ними, стало рятівниками соціалізму: туризм, доларова продукція, а також підприємства самозайнятості» [8].

Попри те, що економічні реформи 1990-х рр. спричинили справжню «туристичну революцію» [12, р. 55], Куба залишалася соціалістичною державою із відповідною панівною ідеологією та державною монополією у найважливіших секторах економіки. На тлі розпаду СРСР та падіння комуністичних режимів в країнах Центральної та Східної Європи це принципово не влаштувало США, які послідовно, протягом одинадцяти президентських адміністрацій підтримували та посилювали ембарго, вимагаючи проведення вільних і справедливих виборів та переходу до демократичного уряду.

Протягом 1990-х рр. відносини Куби зі США різко погіршилися. У 1992 р. Конгрес ухвалив закон Торрічеллі, який відкрив можливість гуманітарної допомоги, але посилив економічний тиск, заборонивши дочірнім підприємствам США здійснювати торгівельно-економічні відносини з Кубою. Морським суднам після відвідин Куби заборонялося заходити в порти США протягом шести місяців. Ці зміни мали негативні наслідки для круїзного судноплавства та американських компаній індустрії гостинності, які обходили ембарго через дочірні компанії за межами США. Закон Хелмса-Бертон (1996) ще більше розширив санкційний режим за рахунок можливостей застосування обмежень проти іноземних компаній, надавши, таким чином, санкціям екстериторіального характеру. У роботі Т. Хінча вказується, що закон мав на меті припинити тенденцію до створення на острові спільних підприємств між Кубою та компаніями з інших суверенних держав, у тому числі в туристичній сфері [11, р. 102]. Однак, як показав у своєму монографічному дослідженні Ю. О. Седляр, документ не отримав політичної підтримки світової спільноти, а іноземні компанії продовжили свою роботу на Кубі [7, с. 330].

Не зважаючи на усі обмежувальні заходи США проти режиму Ф. Кастро, які мали місце і у подальших двосторонніх стосунках та завдали нищівного удару по кубинській економіці, ізоляція острову не увінчалася успіхом. Значною мірою це стало можливим і завдяки туристичній політиці країни, де індустрія туризму стала двигуном іноземних інвестицій, а туристичні потоки визначили напрямки зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної взаємодії. Як влучно зауважив Т. Хінч, у той час коли ембарго «ізолювало американців з Куби, воно не ізолювало Кубу від туристів з інших частин світу» [11, рр. 102-103], про що свідчить просторова структура туристичних потоків (рис. 4).

Рис. 4. Просторова структура міжнародних туристичних прибуттів на Кубу, 2000 р.

Джерело: авторська розробка за матеріалами [12].

Так, якщо до революції 1959 р. 86% в'їзного турпоточку становили громадяни США, станом на 2000 р. найбільша частка туристів припадала на Канаду (17%) та країни Європи (54%) [12, р. 57]. При цьому громадяни США, не зважаючи на заборону здійснювати поїздки на Кубу, також продовжували відвідувати острів через інші країни (передусім, Канаду та Ямаїку). В абсолютних значеннях їхня кількість у 2000 р. дорівнювала 76,898 осіб [12, р. 57]. У цьому сенсі політиці Вашингтону не вдалося протидіяти зростаючій мережі туристичних потоків з відповідними економічними, культурними та політичними впливами, що вплинули та продовжують впливати на ринкову трансформацію кубинського

суспільства, змушуючи, водночас, Кубу активізувати зовнішньополітичну взаємодію зі США.

«Туристичне вторгнення» та «пивна криза» на Кубі

Покращення американо-кубинських дипломатичних відносин було зумовлено низкою чинників, але значною мірою визначено подальшою лібералізацією економіки та суспільного життя, ініційованих реформами нового очільника держави – Рауля Кастро. Після набуття у 2008 р. владних повноважень, що відбувалося на тлі глобального економічного спаду, Рауль Кастро почав реформувати економічну систему Куби. Передусім, пакет реформ зменшували ступінь державного контролю економіки та особистих свобод громадян. Зокрема, це торкалося:

- децентралізації сільськогосподарського сектору (мешканцям острова дозволено орендувати земельні ділянки терміном на 10 років);
- послаблення обмежень для суб'єктів малого підприємництва («самозайнятість» розширена до 178 видів робіт, що означало легалізацію малого бізнесу, де нині задіяно 496 тис. осіб., або 4,5% населення країни);
- лібералізації ринку нерухомості (дозволено торгувати нерухомістю);
- полегшення можливостей виїзду за кордон;
- розширення доступу до споживчих товарів (дозволено придбання персональних комп'ютерів, купівлю-продаж потриманих автомобілів, держбанки почали видавати кредити приватним особам) та ін. [5, 15].

Історичному візиту президента США на Кубу (березень 2016 р.), який політичні оглядачі порівняли з візитами Річарда Ніксона у 1972 р. в Китай та Рональда Рейгана у 1988 р. до СРСР [3], передувала підготовча робота. Ще у грудні 2014 р. Барак Обама з кабінету Білого Дому оголосив про початок «нового підходу» в політиці США щодо Куби, визнавши, що «ізоляція не спрацювала» та доручив повторне встановлення дипломатичних відносин, а також економічних та туристичних зв'язків з комуністичним островом [14].

На відлигу у відносинах між США та Кубою миттєво відреагували іноземні туристи, за підсумками 2015 р. острів отримав додаткових 1,5 млн. прибуттів. В цілому, обсяг в'їзного туристичного потоку на Кубу в 2015 р. склав 3,5 млн. міжнародних туристичних візитів (рис. 2). Серед них помітно зросла кількість громадян США (рис. 5), втім лівова частка візитів як і раніше припадає на громадян Канади.

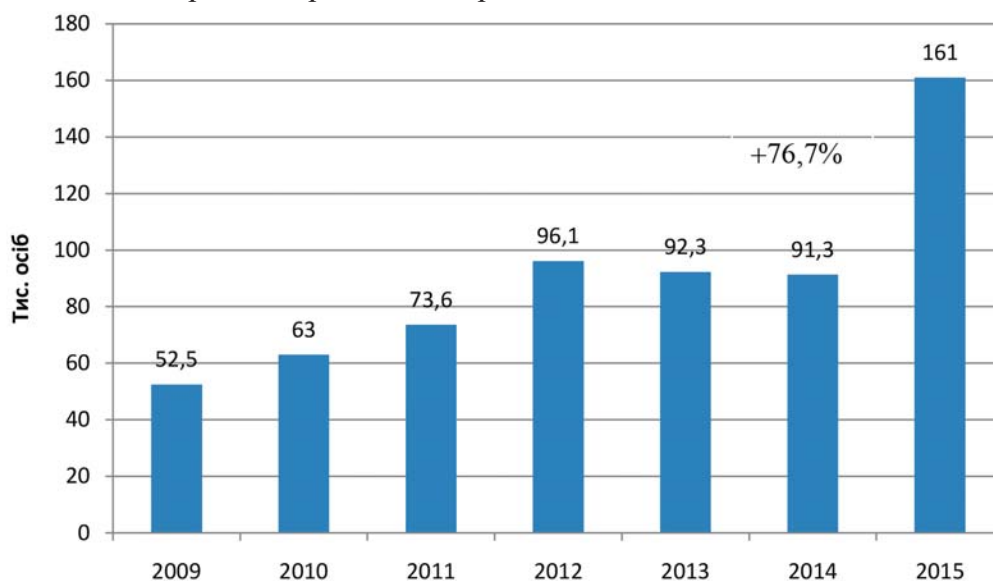

Рис. 5. Динаміка візитів громадян США на Кубу, 2009-2015 роки.

Джерело: авторська розробка за матеріалами [5; 10].

Серед європейських країн значний туристичний потік на Кубу генерують: Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Іспанія (рис. 6) [10]. До нового туристичного «вторгнення» на Кубу виявилось не готовим спільне державне підприємство «Cerveceria Vucanepo», яке не змогло задовольнити дефіцит пива на початку сезону 2016 р., що дало можливість ЗМІ зробити яскраві заголовки на кшталт «пивна криза на Кубі» [22].

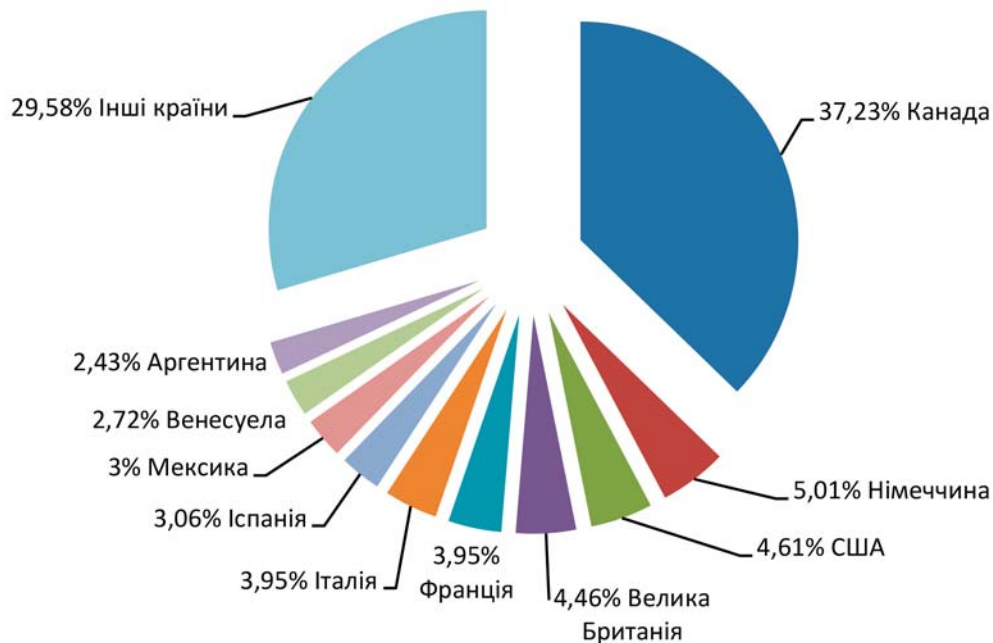

Рис. 6. Просторова структура міжнародних туристичних прибуттів на Кубу, 2015 р.

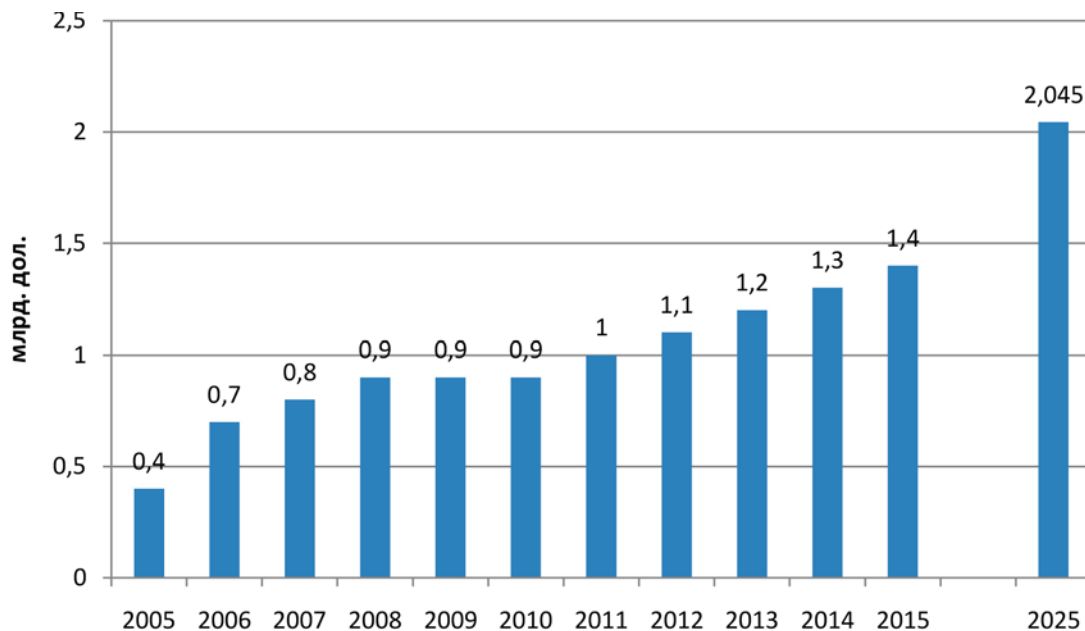
Джерело: авторська розробка за матеріалами [10].

Підкреслимо, що заборона туристичних поїздок на Кубу для громадян США продовжує діяти. Поки що легально потрапити на острів громадяни Америки можуть, якщо їх візит відповідає одній з 12 дозволених владою США цілей візиту (від освіти до підприємницької діяльності), хоча ця вимога останнім часом суворо не дотримується [10].

У нинішніх умовах туризм знов – найдинамічніший сектор економіки Куби, що відкриває шлях зарубіжним інвестиціям. За оцінками Всесвітньої ради подорожей та туризму (WTTC), кубинський туризм прямо та опосередковано сприяє формуванню 10,4% ВВП [25]. Ще навесні 2014 р. кубинська влада ухвалила інвестиційні закони, що дають «зелене світло» іноземним інвесторам через двократне скорочення податку на прибуток (до 15%) та гарантують восьмирічні канікули для спільних з кубинськими партнерами венчурних проєктів. У 2015 р. обсяг інвестицій у туристичну сферу оцінювався 1,4 млрд. дол. США (рис. 7), що становило близько 15% від загального обсягу інвестицій в країну, за прогнозами WTTC до 2025 ця частка має збільшитися до 19%, що в абсолютних показниках перевищить 2 млрд. дол. США [25].

В туристичному секторі Куби нині спостерігається значна інвестиційна активність. Гавана уклала угоди і співпрацює з провідними міжнародними готельними мережами, будівельними та ін. компаніями в реалізації багатомільйонних проєктів з будівництва цілих курортів, готелів, полів для гольфу, причалів для яхт та ін. об'єктів. Зокрема, зі швейцарським оператором «Kempinski», сингапурським «Banyan Tree», колумбійським оператором «Excelencias», французьким відділенням американської мережі «Warwick International Hotels». Вражають проєкти китайських інвесторів, холдинг «Beijing Enterprises» підписав угоду на будівництво курортного комплексу в 462 млн. дол. США, компанія «Suntime»

завершує проєкт вартістю в 150 млн. дол. США з будівництва «Хемінгуей-отелю» на 600 місць. Британський забудовник «London & Regional» реалізує угоду в 500 млн. дол. США з будівництва туристичного комплексу в Варадеро [5; 27].

Рис. 7. Динаміка та прогноз обсягу інвестицій в туристичну сферу Куби, 2005-2025 рр.

Джерело: авторська розробка за матеріалами [25].

Напередодні візиту Б. Обама на кубинський ринок вийшли три великі, пов'язані з туризмом, американські компанії: «Starwood Hotels & Resorts Worldwide», «Marriott» та «Airbnb». Показово, що під час візиту Барака Обама на Кубу його супроводжував генеральний директор компанії «Marriott» [24], яка під цією маркою володіє 2800 готельними підприємствами в 66 країнах світу. Це свідчить про значну зацікавленість американського бізнесу та великі перспективи в розвитку туристичної інфраструктури Куби. Підкреслимо, що при цьому туристична індустрія, у тому числі готельний бізнес, залишаються під контролем уряду. Іноземні компанії для ведення бізнесу мають співпрацювати з державними підприємствами [24].

Очевидно, що Куба перетворюється на провідну туристичну дестинацію регіону. Кількість міжнародних туристичних прибуттів у найближчі роки матиме сталу тенденцію до стрімкого збільшення. У 2016 р. влада США та Куби підписали угоду про відновлення прямого авіасполучення, з можливістю здійснювати понад ста щоденних рейсів. Значний потенціал для росту, пов'язаний з відновленням круїзного судноплавства. У травні 2016 р. вперше за останні понад 50 років Гавану відвідало круїзне судно «Adonia» відомої американської компанії «Carnival» з 704 пасажирами на борту [10]. Показово, що в програмі візиту значаться зустрічі з художниками, музикантами, приватними підприємцями, уроки танців та екскурсії. У такий спосіб відвідувачі зі США обходять діючу заборону на туристичні поїздки.

Водночас, інтенсифікація міжнародного туристичного потоку на Кубу виявила «хвороби росту», передусім, відчутну нестачу номерного фонду готельних підприємств. В країні близько 63 тис. готельних номерів. Уряд розраховує збільшити їхню кількість на 13 тис. од. тільки у 2016 р., а протягом наступних 15 років довести обсяг номерного фонду до 200 тис. од. [21].

Бажаючи відвідати Кубу усе частіше звертаються до оренди приватних квартир та будинків. Нині у даному сегменті нараховується близько 14 тис. пропозицій. Значну допомогу у підборі місця проживання надає глобальний американський онлайн-сервіс з розміщення та короткострокової оренди житла «Airbnb», який з «відлигою» у американо-кубинських відносинах включив Кубу до простору своїх глобальних комунікацій (зарєєстровано понад 4 тис. господарів) [10]. Сервіс працює за принципом економіки спільної участі, що відкриває можливості простим кубинцям покращити матеріальне становище, надаючи послуги розміщення. Окрім «Airbnb», кубинським ринком активно цікавляться «Google», «Starwood», «Western Union», туристический сайт «Booking.com» та ін.

Щоправда повноцінному використанню сучасних технологій онлайн-бронювання перешкоджає катастрофічно низький рівень покриття мережі Інтернет в країні, який залишається малодоступним для переважної більшості громадян. Доступ до глобальної мережі мають не більше 5% населення [10]. Протягом 2015 р. щоденно виходили в мережу близько 150 тис. мешканців 11-мільйонної країни [5]. Широкі можливості підключення високошвидкісного Інтернету та Wi-Fi з'явилися лише з приходом американських компаній, готових інвестувати у телекомунікаційний сектор.

Не зважаючи на те, що Закон Хелмса-Бертон так і не було скасовано, на існування значних бар'єрів та донині невирішені питань у американо-кубинських відносинах, рекреаційний потенціал Куби являє значний інтерес як для індустрії туризму та гостинності, так і для звичайних туристів. Ця об'єктивно існуюча реальність відкриває простір для комунікацій між кубинським населенням та глобальними туристичними потоками, що сприяє відновленню довіри між народами навіть мимоволі політичної позиції кожної зі сторін.

Висновки. В політичній історії Куби ХХ – початку ХХІ ст. міжнародний туризм відіграв доволі помітну, а інколи вирішальну роль у формуванні її зовнішньополітичних пріоритетів. Ретроспективний аналіз туристичних потоків дозволяє виокремити декілька різких коливань часового ряду, кожне з яких супроводжувалося переформатуванням зовнішньополітичної взаємодії. Початковий період росту туристичних прибуттів на острів, що спостерігається напередодні революції 1959 р., супроводжувався генеруванням сталих туристичних потоків зі США та встановленням фактичної залежності від могутньої сусідньої країни. Це відбувалося на тлі різкого соціального розшарування та формування антиамериканських настроїв в кубинському суспільстві, що, зрештою, також вплинуло на розрив американо-кубинських дипломатичних відносин. Антиамериканізм, підґрунтям якого на Кубі стало сприйняття туризму як очевидної форми соціальної нерівності, був активно використаний Радянським Союзом, в аберрантну залежність від якого Гавана потрапив на 30 років, втративши туристичний потік та залишившись в міжнародно-політичній ізоляції.

Наступний період росту туристичних прибуттів на Кубу спостерігається з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. та характеризується диверсифікацією зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних зв'язків, а також просторової структури туристичних потоків, що стає можливим навіть попри посилення санкцій з боку США. В 1990-ті роки в країні відбувається «туристична революція», коли для виживання без підтримки СРСР в туристичний сектор спрямовуються інвестиційні потоки, а разом з туристичними потоками проникають елементи ринкової економіки та капіталістичного укладу. З одного боку надходження від міжнародного туризму консервують та рятують режим від неминучої руйнації, а з іншого – девальвують комуністичну ідеологію, диктують розуміння неминучості ринкових перетворень в економіці та демократичних змін в політиці, змушують до відновлення діалогу з США.

Зближення американо-кубинських відносин, символом чого став візит Барака Обама на Кубу, ознаменувало черговий сплеск туристичних потоків в країну. В умовах об'єктивно існуючих понад двохмільйонних туристичних контактів, які мали місце на Кубі на початку 2010-х рр., подальше збереження ембарго, вочевидь, не мало сенсу, що було визнано й главою Білого Дому. В нинішніх умовах стрімко зростаюча динаміка туристичних візитів відкриває значні можливості для соціальних комунікацій та політичної взаємодії, результатом чого може стати повне скасування ембарго у середньостроковій перспективі.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що міжнародний туризм на Кубі став не просто лакмусовим папірцем зміни зовнішньополітичного вектору держави, а активним провідником ринкових перетворень, сприяв лібералізації суспільно-політичного життя. Водночас, наведене зростання ваги міжнародного туризму в вирішенні питань світової політики є тривалим трендом, пов'язаним з розширенням кола недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Це вимагає ретельного дослідження ролі туризму в змінах, які відбуваються на світовій арені.

Список використаних джерел

1. Головченко В. І. Регіонаознавство: Азія, Африка й Латинська Америка : навчальний посібник / В. І. Головченко. – Київ : Дипломатична акад. України, 2013. – 346 с.
2. Ігнат'єв П. Куба після закінчення «холодної війни» / П. Ігнат'єв // Зовнішні справи. – 2015. – № 4. – С. 40-45. – Поч. Зак.: № 5.
3. Каспрук В. Чого чекає президент Барак Обама від візиту на Кубу? // Дзеркало тижня. – 2016. – №7 (26 лютого).
4. Країнознавство: Підручник / М-во освіти і науки України, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; [за ред. М. С. Дорошка]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2012. – 439 с.
5. Мархулія Е. Открывая Гавану: что ждет американских инвесторов на Кубе / Мархулія Е., Макаренко Г., Перемитин Г. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/economics/22/03/2016/56efacb39a794716c7c299f2>.
6. Орлова Т. В. Сучасна політична історія країн світу: навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2013 – 677 с.
7. Седляр Ю. О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика: [монографія] / Ю. О. Седляр. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – 412 с.
8. Brendan C. Dolan. Cubanomics: Mixed Economy in Cuba during the Special Period / Brendan C. Dolan – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://history.emory.edu/home/documents/endeavors/volume1/Brendans.pdf>.
9. Espino M. D. Cuban tourism during the special period / Espino M. D. // Cuba in Transition: Volume 10. Papers and Proceedings of the Eleventh Annual Meeting of the Association for the Study of the Cuban Economy. – 2000. – P. 360-375.
10. Gonzalez Elizabeth. Cuba's Tourism Economy: The Boon and the Dilemma – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.as-coa.org/articles/cubas-tourism-economy-boon-and-dilemma>.
11. Hinch Tom. Tourism as an Instrument of Foreign Policy: the US Trade Embargo on Cuba / Hinch T. // Tourism and Political Change / Edited by Butler, R., Suntikul, W. – Oxford: Goodfellow Publishers: 2011. – P. 109-119.
12. Jayawardene C. Revolution to revolution: why is tourism booming in Cuba / Jayawardene C. // International Journal of Contemporary Hospitality Management. – 2003. – Vol. 15 (1). – P. 52-58.

13. Khrushchev, Sergei. Cuba at the Crossroads: The Role of the United States Hospitality Industry / Khrushchev, Sergei, Tony L. Henthorne, and Michael S. LaTour // Cuban Tourism Initiatives: Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly. – 2007. – Vol. 4 (November). – P. 402-415.
14. Martosko David & Associated Press. Obama tries «new approach» on Cuba with normalized trade relations and diplomacy between Washington and Havana for the first time in a half-century // Daily Mail (London). – 2014. – 17 December.
15. Renwick, Danielle. U.S.-Cuban Relations / Renwick, Danielle, Briana Lee, James McBride // Council on Foreign Affairs. – 2016. – 7 September.
16. Richter, L. K. The politics of tourism in Asia. Honolulu: University of Hawaii Press. – 1989. – P. 1-263.
17. Rivera Rodriguez, Elba Marcell. A Generation of Isolation: Cuban Political Economic Policies / Rivera Rodriguez, Elba Marcell // The Hilltop Review. – 2011. – Vol. 5: Iss. 1, Article 11. – P. 63-77.
18. Sixto, Felipe Eduardo. Cuban Trade and Tourism: Economic, Political and Social Concerns / Sixto, Felipe Eduardo // Cuba in Transition. – 2006. – № 16. – P. 316-324.
19. Taylor Jr, Henry Louis, and Linda McGlynn. International tourism in Cuba: Can capitalism be used to save socialism? // Futures. – 2009. 41(6). – P. 405-413.
20. Turner, L. and Ash, J. The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery. – London: Constable, 1975. – 319 p.
21. Venus Carrillo Ortega. Cuba as a Destination: Ready for the Tsunami? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cubanews.acn.cu/cuba/3564-cuba-as-a-destination-ready-for-the-tsunami>.
22. Cuba is running out of beer as thirsty Americans drink the place dry – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.news.com.au/travel/travel-ideas/cuba-is-running-out-of-beer-as-thirsty-americans-drink-the-place-dry>.
23. Cuba lifts ban that kept its citizens from staying in tourist hotels – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nydailynews.com/latino/cuba-lifts-ban-citizens-staying-tourist-hotels-article-1.286863>.
24. Cuba's Q1 Hotel Pipeline – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cubajournal.co/cubas-q1-2016-hotel-pipeline>.
25. Travel & Tourism. Economic Impact 2015. Cuba – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/countries%202015/cuba2015.pdf>.
26. UNWTO Tourism Highlights, 2001-2016 Edition – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unwto.org>.
27. Update for new projects for hotels and golf courses in Cuba – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://havana-live.com/news/update-new-projects-hotels-golf-courses-cuba>.

References

1. Holovchenko V. I. (2013) Rehionoznavstvo: Aziya, Afryka y Latyns'ka Ameryka : navchal'nyy posibnyk [Regional Studies: Asia, Africa and Latin America: Tutorial]. Kiev: Diplomatychna akad. Ukrayiny.
2. Ihnat'yev P. (2016) Kuba pislya zakinchennya 'kholodnoyi viyny' [Cuba after the end of the 'Cold War'], *Zovnishni spravy* 4: 40-45. – Poch. Zak.: 5.
3. Kaspruk V. (2016) Choho chekaye prezident Barak Obama vid vizytu na Kubu? [What awaits President Barack Obama on his visit to Cuba], *Dzerkalo tyzhnya*, No. 7, 26 February.

4. *Krayinoznavstvo: Pidruchnyk* (2012) [Country Study: Textbook], Doroshko M. S. (eds.). Kiev : Znannya.
5. *Marhuliya E., Makarenko G., Peremitin G.* (2016) 'Otkryivaya Gavanu: chto zhdet amerikanskih investorov na Kube' [Discovering Hawaii: what is waiting for the American investors on Cuba]. Available at: <<http://www.rbc.ru/economics/22/03/2016/56efacb39a794716c7c299f2>>.
6. *Orlova T. V.* (2013) 'Suchasna politychna istoriya krayin svitu: navch. Posib' [Modern political history of world countries: Tutorial]. Kiev: Znannya.
7. *Sedlyar Yu. O.* (2013) 'Mizhnarodni sanktsiyi u svitoviy politytsi: teoriya i praktyka' [International Sanctions in world politics: Theory and Practice]. Mykolayiv : Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly.
8. *Brendan C. Dolan.* 'Cubanomics: Mixed Economy in Cuba during the Special Period'. Available at: <<http://history.emory.edu/home/documents/endeavors/volume1/Brendans.pdf>>.
9. *Espino M. D.* (2000) 'Cuban tourism during the special period', *Cuba in Transition*, Vol. 10: 360-375.
10. *Gonzalez Elizabeth* 'Cuba's Tourism Economy: The Boon and the Dilemma'. Available at: <<http://www.as-coa.org/articles/cubas-tourism-economy-boon-and-dilemma>>.
11. *Hinch Tom* (2011) 'Tourism as an Instrument of Foreign Policy: the US Trade Embargo on Cuba', in Butler, R., Suntikul W. (ed.) *Tourism and Political Change*, – Oxford: Goodfellow Publishers:109-119.
12. *Jayawardene C.* (2003) 'Revolution to revolution: why is tourism booming in Cuba', *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 15 (1): 52-58.
13. *Khrushchev, Sergei, Tony L. Henthorne, and Michael S. LaTour* (2007) 'Cuba at the Crossroads: The Role of the United States Hospitality Industry', *Cuban Tourism Initiatives: Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, Vol. 4 (November): 402-415.
14. *Martosko David & Associated Press* (2014) 'Obama tries «new approach» on Cuba with normalized trade relations and diplomacy between Washington and Havana for the first time in a half-century', *Daily Mail* (London), 17 December.
15. *Renwick, Danielle, Briana Lee, James McBride* (2016) 'U.S. – Cuban Relations', *Council on Foreign Affairs*, 7 September.
16. *Richter, L. K.* (1989) 'The politics of tourism in Asia'. Honolulu: University of Hawaii Press.
17. *Rivera Rodriguez, Elba Marcell* (2011) 'A Generation of Isolation: Cuban Political Economic Policies', *The Hilltop Review*, Vol. 5: Iss. 1, Article 11: 63-77.
18. *Sixto, Felipe Eduardo* (2006) 'Cuban Trade and Tourism: Economic, Political and Social Concerns', *Cuba in Transition*, No. 16: 316-324.
19. *Taylor Jr, Henry Louis, and Linda McGlynn* (2009) 'International tourism in Cuba: Can capitalism be used to save socialism?', *Futures* 41(6): 405-413.
20. *Turner, L. and Ash, J.* (1975) 'The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery'. – London : Constable.
21. *Venus Carrillo Ortega* (2015) 'Cuba as a Destination: Ready for the Tsunami?' Available at: <<http://www.cubanews.acn.cu/cuba/3564-cuba-as-a-destination-ready-for-the-tsunami>>.
22. *Cuba is running out of beer as thirsty Americans drink the place dry.* Available at: <<http://www.news.com.au/travel/travel-ideas/cuba-is-running-out-of-beer-as-thirsty-americans-drink-the-place-dry>>.
23. *Cuba lifts ban that kept its citizens from staying in tourist hotels.* Available at: <<http://www.nydailynews.com/latino/cuba-lifts-ban-citizens-staying-tourist-hotels-article-1.286863>>.

24. *Cuba's Q1 Hotel Pipeline*. Available at: <<http://cubajournal.co/cubas-q1-2016-hotel-pipeline>>.
25. *Travel & Tourism. Economic Impact 2015. Cuba*. Available at: <<https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/countries%202015/cuba2015.pdf>>.
26. *UNWTO Tourism Highlights, 2001-2016 Edition*. Available at: <<http://www.unwto.org>>.
27. *Update for new projects for hotels and golf courses in Cuba*. Available at: <<http://havana-live.com/news/update-new-projects-hotels-golf-courses-cuba>>.